

Optimismus politické teorie v čase krize předpokladů demokracie?*

Marián Sekerák: *Modely a teorie demokracie*

Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury 2021, 439 s.

Úvod: teoretická samoobsluha

Ve své nové knize *Modely a teorie demokracie*, která je předmětem této recenzní eseje, zmiňuje Marián Sekerák průzkum veřejného mínění z února 2020, podle něhož 35 % dotázaných Čechů nebylo spokojeno s fungováním demokracie, 29 % deklarovalo otevřenost možnosti autoritativních způsobů vládnutí a 24 % by souhlasilo s rozpuštěním parlamentu a politických stran [s. 26]¹. Na první dojem znepokojivě vypadající čísla Sekerák vyhodnocuje poměrně smířlivě. Poukazuje totiž na to, že odpovědi respondentů mohly být ovlivněny také tím, který z modelů demokracie považují za „referenční či optimální“ [s. 27].

Na jedné straně totiž demokracie má „rozeznatelné jádro své identity“, které sledujeme již „od starověkých Řeků, kteří ji jako první vynalezli, přes myslitele a spisovatele devatenáctého století až po jejich nástupce do současnosti“ [s. 21, citace G. C. Fielda]. Toto jádro spočívá v „odmítnutí myšlenky, že by politická moc měla být dědičnou výsadou králů, několika vyvolených, anebo důvěřivě svěřena odborníkům“, neboli v tom, „že v záležitostech, jež se týkají společného života a společných zájmů, si lid náležitě vládne sám“ [s. 48, citace Iana Shapira]. Na straně druhé však z tohoto kmenového základu demokracie mohou mnoha různými směry vyrůstat dílčí větve a přidávat tak k pojmu demokracie rozličné přívlasky. Sekerákovými slovy si dnes „můžeme z různých akademických přístupů k demokracii vybírat přímo jako ze zboží v samoobsluze“ [s. 21].

Vrátíme-li se k výše zmiňovanému průzkumu, může zejména za oněmi 29 % respondentů nakloněných autoritářské vládě stát i fakt, že si řada z těchto dotazovaných ztotožnila aktuálně převládající „větev“ demokracie s demokracií jako takovou. S vaničkou jedné konkrétní podoby demokracie vylévají i dítě demokracie obecně, a to třeba právě proto, že neznají „leták“, který jim zboží v „samoobsluze přístupů k demokracii“ představí. Sekerák si svůj autorský cíl stanovuje v samotném závěru knihy podobně jako vytvoření takového letáku:

* Tento text byl podpořen z grantu SVV 2020-260 495.

¹ Citace z recenzované knihy budou uváděny v hranaté závorce pouze s číslem strany. V seznamu literatury je publikace k nalezení jako Sekerák [2021].

Cílem této knihy je tedy nejenom nabídnout veřejnosti určitou analyticky zaměřenou „cestovní mapu“ po moderních demokratických teoriích a modelech 20. a 21. století [...], ale také pomoci občanům lépe využívat a zvládat nástroje demokratického vládnutí v moderním globalizovaném světě. Tak, aby jejich volby a rozhodnutí, která budou činit, byly založeny na informacích a znalostech a byly lépe poučené. [s. 371]

Nutno již úvodem podotknout, že se Sekerákovi tento autorský cíl naplnit podařilo. V posledních letech sice již v české akademické produkci o dané problematice vyšly publikace podobně přehledového charakteru [Znoj, Bíba, Vargovčíková 2014; Dufek et al. 2019]², nicméně zde šlo o kolektivní monografie, které svůj zájem více časově kontextualizovaly do období „postliberální konstelace“ či do „času krize“. Sekerákova kniha se ve srovnání s ostatními asi nejvíce přibližuje komplexně učebnicovému zpracování předmětu „teorie demokracie“. Učebnicového charakteru kniha nabývá i tím, že se autor ke zkoumaným modelům demokracie staví neutrálně, jakkoli ke každému z nich uvádí řadu kritických připomínek. Čtenář by tak jen těžko usuzoval, který model je Sekerákovi vlastní, aniž by přihlédl k jeho jiným pracím. Zároveň se autor nepouští, ač jsou v knize i kapitoly o „krizi demokracie“ a „výzvách demokracie“, do načrtnutí svého vlastního demokratického modelu. Tato „učebnicová“ nálepka ovšem v žádném případě nenaznačuje zjednodušující charakter díla, za kterým stojí opravdu poctivá práce, čemuž odpovídá i úctyhodná bibliografie, zejména přihlédneme-li k tomu, že autor knihu dokončil teprve ve svých jednatřiceti letech.

Snaha o opravdu komplexní pokrytí problematiky nicméně na pár místech vedla k tomu, že měl čtenář dojem jisté nadbytečnosti předkládaného dílčího pojetí. Mám na mysli třeba „exkurs“ k demokratické teorii Hanse Kelsena v kapitole o radikálnědemokratickém proudu. Sekerák sám si uvědomuje, že zařazení Kelsena do této kapitoly „je určitě sporné“, avšak zařazuje ho zde, neboť tím „doplňuje pomyslnou mozaiku myšlení o demokracii německy píšících juristů“ [s. 271]. Přesněji zde má být Kelsenova teorie jakýmsi protipólem vůči předcházející podkapitole věnující se myšlení Carla Schmitta, tedy autora, u něhož se radikálnědemokratičtí myslitelé, explicitně například Chantal Mouffeová, opravdu inspirovali. Toto zdůvodnění nicméně příliš neobstojí z pohledu dramaturgie knihy, která se do té doby, jak ještě uvedu dále, čte opravdu plynule, kdežto Kelsen nás najednou přesune do jiného demokratického světa. Podobnou výtku bych měl také ke stručné podkapitolce „Rortyho postdemokracie“ [s. 305–306], jež vychází

² Obě tyto publikace Sekerák recenzoval [Sekerák 2015, 2019]. Sekerák je obecně plodným recenzentem české a slovenské politologické literatury. Mohu zde poznamenat, že existují autoři a autorky, kteří se specializují na svůj úzký předmět zkoumání, a ti, kdo sledují obor jako celek a mají výborný přehled o tom, co se píše v místních odborných časopisech. Sekeráka lze bez výčitek zařadit do druhé kategorie. Ostatně i v samotné knize klade důraz „na co nejdůkladnější mapování české a slovenské odborné literatury za posledních několik let“, samozřejmě s „širokým přihlédnutím k desetiletím vývoje v oblasti demokratické teorie“ v zahraničí, zejména v anglofonním světě [s. 22].

jen z eseje, kterou Richard Rorty uveřejnil v *London Review of Books*, přičemž v ní jde spíše o kritiku bezpečnostních opatření po teroristických útocích z 11. září 2001 než o teoreticky přínosné rozvíjení pojmu postdemokracie.

V první kapitole knihy zase nalezneme podkapitolu „Krátký vhled do dějin myšlení o demokracii“, která je jaksi „povinnou“ pro přehledové publikace tohoto typu, jakkoli hlavní záběr a důležitost knihy spočívá v představení koncepcí 20. a 21. století. Jelikož výlet do starších dějin není pro knihu až tak stěžejní, je pochopitelná selekce autorů probíraných v této části, nicméně skok od Charlese de Montesquieu rovnou k Vladimíru Iljiči Leninovi je zde příliš velký a probrat ještě alespoň hlavní myšlenkové aktéry americké a francouzské revoluce by se slušelo, jakkoli jsou jejich díla zmiňována na různých jiných místech knihy. Předložené výtky jsou samozřejmě nikoli zásadního a spíše dramaturgického než faktického charakteru, nicméně jisté čistotě výkladu by dílčí škrtky prospěly. Což píše i s vědomím toho, že autor oproti původnímu plánu knihu spíše rozšiřoval, než zkracoval. Pro lepší pochopení výše uvedeného nyní přejdeme ke struktuře knihy.

Struktura knihy

Sekarákovu knihu bychom mohli rozdělit na dvě části. Několik úvodních a pak také závěrečných kapitol se zabývá především otázkami definice demokracie, jejich předpokladů, krizových momentů a současných i budoucích výzev. Do této části lze zařadit i kapitoly o bránící se demokracii a postdemokracii. Úvodní a závěrečné kapitoly jsou vedle základního uchopení pojmu demokracie spíše představením dílčích myšlenek, kdy se vždy v několikastránkových podkapitolách seznámíme s koncepty typu „ekonomická demokracie“ či „kosmopolitní demokracie“ nebo si přečteme o výchově k demokracii, neutrální a perfekcionista variantě liberální demokracie či o různých historických krizích demokracie.

Druhou základní část pak od čtvrté po devátou kapitolu tvoří souvislý a logicky strukturovaný výklad o jednotlivých „velkých“ modelech demokracie. Zde Sekerák, jako ostatně řada jiných autorů, začíná u Josepha Schumpetera a jeho neklasického procedurálního modelu a pluralistů, resp. neopluralistů. Proti těmto teoriím, jež spočívají především na soupeření politických elit či zájmových skupin, následně Sekerák staví modely kladoucí větší důraz na aktivní účast běžných občanů na politickém dění. Přitom začíná participativní demokracií jako typem starším, neboť od devadesátých let 20. století participativní demokracie „pomalu vyklízela prostor pro rozsáhlou a doposud ještě značně vlivnou teorii deliberativní demokracie“ [s. 197]. Deliberativní demokracie obohacuje participativní model tím, že se soustřeďuje na kvalitu participace. Snaží se o „dosahování co nejširšího racionálního konsensu za podmínky odstranění tlaku nedostatku informací a mocenských hierarchií“ [s. 202]. Na kapitolu o deliberativním modelu přirozeně navazuje kapitola o teorii epistemické demokracie a veřejné volbě, neboť „epistemický obrat“ vnáší do myšlení o demokracii další kvalitativní prvek,

jistý „standard správnosti, který je nezávislý na deliberativním postupu“ [s. 227]. Do demokracie je tak včleněno kritérium „pravdivosti výsledku“. Zájem o „legitimitu na vstupu“, tedy o „vnitřní spravedlnost demokratických postupů či procesů“, je doplněn zájmem o „legitimitu na výstupu“, tedy o „kvalitní normativní výsledky“ demokratického procesu [s. 230]. Naproti tomu radikálnědemokratický proud, představený v deváté kapitole, je reakcí na „racionalitu jakožto hlavní prostředek dosahování demokratické shody“. Tak konkrétně agonistický pluralismus Chantal Mouffeové „klade důraz na emocionalitu a neshodu jako na esenci demokracie“ [s. 256]. Tato druhá velká část knihy zaslouží vyzdvihnout mimo jiné proto, že se jedná o opravdu ucelený a srozumitelně podaný příběh, v němž na kritiku modelu popsaneho v jedné kapitole plynule navazuje představení modelu, jež se touto kritikou inspiroje, což textu dodává na poutavosti.

Z modelů představených v tomto „příběhu“ se čtenáři poodkryjí základní parametry, v nichž se jednotlivé modely demokracie liší. Jde například o dilema konsensus versus konflikt, teritoriální rozsah, v němž je demokracie aplikována, či míru účasti běžných občanů na demokratickém rozhodování a míru epistemicke kvality, kterou tato participace vyžaduje, přičemž obojí souvisí s rozdílnými možnostmi časové investice občanů pro veřejné záležitosti. Je však třeba poznamenat, že vnímavý čtenář vycítí, že debaty typu elitistické versus participativní pojetí či deliberace versus agonismus probíhaly především ve druhé polovině 20. století a první dekádě 21. století, kdy šlo o diskuse uvnitř demokratické tradice. V posledním desetiletí se však stále více objevují problémy, které dostávají pod tlak i jádro demokracie. V krizi jsou totiž samotné předpoklady demokracie. Například Joseph Grim Feinberg, Jakub Ort a Michael Hauser ve své nové kolektivní monografii identifikují současnost jako období „organické krize“, kdy se „v daném systému provázaly jednotlivé sociální, ekonomické a politické rozpory“. Od italského marxisty Antonia Gramsciho si vypůjčují termín *interregnum*, označující situaci, kdy „staré umírá a nové se nemůže zrodit“ [Feinberg, Ort, Hauser 2021: 20]. Je tedy otázka, zda Sekerák není přece jen příliš optimistický, když píše, že „pokud demokracie neumírala během válečných hrůz, proč by měla umírat dnes, v době hospodářské prosperity, globální ekonomické i kulturní propojenosti a desítek let trvajícího míru“ [s. 19]. Na tuto otázku můžeme odpovědět analýzou krize předpokladů demokracie, kterým se Sekerák věnuje na různých místech úvodních a závěrečných kapitol.

Předpoklady demokracie a jejich krize: nerovnost a oligarchizace

Jedním z předpokladů demokracie, který se podle Sekeráka „vine dějinami politického myšlení jako červená nit“ od antického Řecka až do současnosti, je „přesvědčení o škodlivosti socioekonomických nerovností pro demokracii“ [s. 42]. V podkapitole, v níž se nerovnostem věnuje, můžeme nicméně vyzpozorovat dva typy výroků, které je třeba zřetelněji rozlišit. První typ reprezentuje prohlášení Tomáše Garrigua Masaryka: „Svoboda neznamena nic, je-li prázdný žaludek.“ [s. 42] Pro

ukázkou druhého typu vyberme Sekerákovu citaci z Charlese E. Lindbloma: „Nerovnosti v příjmech a bohatství vytvářejí nerovnosti v možnosti kandidovat na úřad, při navrhování kandidátů, ve schopnosti využívat hromadné sdělovací prostředky k ovlivňování voličů [...]“ [s. 43] Zatímco v prvním případě je problémem absolutní chudoba, kdy občan nevyužívá svou politickou svobodu, jelikož veškerou svou energii musí věnovat zajištění svého živobytí, ve druhém případě je problémem nerovnost v přesném slova smyslu, kdy občan třeba má dostatek energie na politickou participaci, nicméně zdroje jiných občanů jsou znatelně větší a schopné tak jeho hlas přehlušit. Kousek dále však nalezneme ještě citát třetího typu, a to od Michaela Sandela, podle něhož: „demokracie nevyžaduje úplnou rovnost, je však zapotřebí, aby občané sdíleli společný život. Je důležité, aby se lidé z různých vrstev a společenských tříd vzájemně potkávali a střetávali se v každodenním životě.“ [s. 46] Zde nerovnost není problematická z pohledu jednotlivce a umenšení jeho politického hlasu, ale jde o otázku – pro komunitaristu Sandela typickou – „společenského tmelu“.

Strukturujme nyní tyto tři typy výroků s pomocí Samuela Moyna historicky. Od antiky až do 18. století jsme podle Moyna mohli vidět jasnou převahu třetího, „sandelovského“ typu diskurzu. Extrémní bohatství a chudoba byly politickými mysliteli kritizovány nikoli ve jménu spravedlnosti či materiální rovnosti, ale právě z důvodu stability společenství. Byli to až jakobíni během Velké francouzské revoluce, kdo zkombinoval apely na minimální standard živobytí a rovnostářskou distribuci. Zajímavě nazývá Moyn „posledním jakobínem“ Johna Rawlse, jehož princip, podle kterého jsou materiální nerovnosti ospravedlnitelné pouze tehdy, pokud se díky nim zlepší situace těch nejchudších, v sobě obsahuje jak rovnostářský základ, tak zvyšování minimálního standardu, jakkoli Rawlsův pohled na otázku životního minima není příliš vyjasněný. „Posledním“ jakobínem Moyn Rawlse označil proto, že lidskoprávní jazyk od sedmdesátých let, jejichž počátkem Rawlsova *Teorie spravedlnosti* vyšla, od rovnostářského komponentu upouští a soustřeďuje se mnohem výrazněji na otázku minimálního standardu [Moyn 2018: 17, 39–40].

Rovnostářský komponent jde velmi těžko udržet zejména v globálním kontextu, v němž sílí moc velkých nadnárodních korporací. V této souvislosti je „korporátní globalizace“ podle Sekeráka jednou ze základních příčin přechodu k „postdemokracii“ [s. 303]. Dochází k „oligarchizaci“ jakožto tendenci k „propojování politiky a elitních hospodářských skupin“ [s. 109, citace Rudolfa Kučery], což je jedním z průvodních jevů „demokracie v krizi“, jak ukazuje zařazení diskuse o oligarchizaci do takto pojmenované kapitoly.

Odlišme ovšem dva typy oligarchizace. Řekne-li se „oligarcha“, zpravidla si představíme jedince disponujícího velkou ekonomikou mocí, který se snaží ovlivňovat či přímo pro sebe získat i moc politickou ve smyslu účasti na vnitrostátních parlamentních či prezidentských volbách. Tento typ oligarchizace v sobě samozřejmě obsahuje riziko přílišné koncentrace moci, a tedy nerovnosti, nicméně ještě nutně neporušuje další předpoklad demokracie, kterým je zodpo-

vědná spjatost s teritoriem. Druhý typ oligarchizace, jehož aktéry jsou globální korporace operující v mimonárodním prostoru, takovou spjatost postrádá. Po dobu, po kterou taková korporace

z určitého podnikání profituje, ve svém jednání pokračuje. Když se podnikání přestane vyplácet [...], jednoduše se [z daného území] korporace stáhne. Náklady z toho pro daný region vzniklé, jakkoliv dramatické, pak nese stát, který logicky nikam utéci nemůže. [s. 110, citace Zdeňka Kühna]

Nerovnost tedy vzniká napětím mezi státy či jejich občany, kteří mohou jen velmi těžko či nemohou vůbec „utéci“ z kontextu teritoriálního ukotvení, a flexibilním, hranice neznajícím kapitálem. Spolu s Václavem Bělohradským bychom navíc mohli dodat, že zatímco problémem prvního typu oligarchů je korupce, tedy nelegální jednání, v němž jde o překročení zodpovědnosti vůči právu národního státu, u oligarchie globálního kapitálu jde o samotné „mizení hranice mezi legálním a nelegálním“ [Bělohradský 2011].

Důsledkem tohoto odpoutání se velkých ekonomických aktérů z prostorů národních států je i důležitá změna v oblasti systému práva. Klasické zastupitelské demokracie 19. a 20. století stály na primátu zákonodárství. Obyčejové právo řídící se minulými zvyklostmi bylo čím dál více potlačováno ve prospěch moderního zákonodárství jako „kreativního procesu“ a „na budoucnost orientované aktivity“, kdy zákonodárce předvídá budoucí vývoj, aby pro něj mohl vytvořit příhodné normy [Scheuerman 2004: 31]. Vzájemné podpírání se pozitivizace práva a demokratizace politiky vedlo k tomu, že bylo po dlouhou dobu obtížné vnímat systém právní a systém politický jako dva odlišné a operativně uzavřené systémy [Luhmann 2021: 328].³ V dnešní době je ovšem představa jednotného právně-politického systému oslabována. Právě v mimonárodním prostoru, v němž operují nadnárodní korporace, se podle Gunthera Teubnera právo odpoutává od politiky. Zdrojem globálního práva přestává být institucionalizovaná politika, stávají se jím spíše akcelerované společenské systémy jako ekonomika, technologie či masmédiá. Teubner takové právo nazývá neospontánním [Teubner 2004: 73–75]. Jestli po tomto procesu depolitizace přijde opětovná repolitizace ve smyslu institucionalizace politiky na globální úrovni, je otázka budoucnosti.⁴ Možnými

³ Zde však upřesněme, že Niklas Luhmann jednotu právně-politického systému odmítal, proto mluví pouze o dobovém „vnímání“. Jak uvádí Pavel Ondřejek, z luhmannovského pohledu nedochází z normativního hlediska „k otevření se práva vůči politice, a tedy k plnému pronikání politických pravidel do práva“. Pokud by měly politické argumenty „hrát jakoukoliv roli, nejprve musejí být transformovány do argumentů právních“ [Ondřejek 2020: 103].

⁴ Podle Teubnera je však již v současnosti načase opustit představu, že by politika (jako ostatně jakýkoli subsystém společnosti) mohla reprezentovat společnost jako celek. Jednotlivé subsystémy se mohou politizovat „interně“. „Politická“ dynamika tak existuje v pro-

podobami této institucionalizace se Sekerák zaobírá v úvahách o kosmopolitní demokracii. My však ještě nyní zůstaňme zčásti v právní problematice a proberme další krizi předpokladů demokracie, krizi racionality.

Předpoklady demokracie a jejich krize: předválečná krize racionality

V kapitole „Demokracie v krizi“ se Sekerák ohlíží i do období před druhou světovou válkou a připomíná, že se v roce 1934, v atmosféře nástupu nacismu v sousedním Německu, konal v Praze VIII. mezinárodní filosofický kongres [s. 95–96]. Jedna z plenárních a řada dílčích sekcí se věnovaly právě krizi demokracie a na toto téma hovořil ve své úvodní zdravici i tehdejší československý ministr zahraničí Edvard Beneš [Nagel 1934: 596, 589]. Pro Edmunda Husserla byl v té době hlavním nebezpečím pro Evropu odvrát od jejího „vlastního racionálního smyslu života, úpadek do nepřátelství proti duchu a tím do barbarství“. Tomu bylo třeba čelit „heroismem rozumu“, kdy však i racionalismus musí překonat svůj úpadek, přesněji to, že se „stal vnějškovým, že se zapletl do ‚naturalismu‘ a ‚objektivismu‘“ [Husserl 1996: 364].

V právu šlo tento „naturalismus“ a „objektivismus“ spatřovat ve formálně racionálním chápání legitimacy, které v Německu výmarského období po první světové válce převládalo. Toto chápání legitimacy spočívalo v tezi, že „legitimní je to, co je legální“. Kritériem legitimacy právního aktu tedy bylo, že byl přijat právním řádem předvídaným procesem, aniž by se hledělo na soulad s hodnotovým rámcem demokratické společnosti [Korpáš 2014: 465–466]. Tak i nástup nacistů k moci a jejich následná proměna ústavního systému musely být chápány jako legitimní, neboť byly uskutečněny zákonnou cestou. Již během výmarských debat byl tento přístup kritizován například Carlem Schmittem, což se může vzhledem k jeho následnému zadání si s nacistickým režimem jevit jako paradoxní. Ve svém díle o legalitě a legitimitě z roku 1932 však ještě Schmitt poukázal na to, že „nelze dát některým hodnotám ústavní ochranu a zároveň poskytovat prostředky pro jejich odstranění“. Hodnotová neutralita tak může v extrémním případě podle Schmitta vést až „do bodu sebevraždy systému“ [Schmitt 2004: 46–48].

Po neblahých zkušenostech s tím, jak výmarská demokracie nebyla schopná reagovat na nástup nacismu, se po druhé světové válce výše popsaná krize racionality řeší ve prospěch posunu k materiálnímu právnímu státu a materiálně-racionální legitimizaci moci [Korpáš 2014: 465]. Problém „legální legitimacy“ se „převrací a stává se problémem legitimní legality“ [Příbáň 2001: 152]. Právě proto se v západním Německu po roce 1945 prosazuje také Sekerákem v desáté kapitole probíraný model „bránící se demokracie“. Jde o demokracii, která „vystupuje

storu mimo instituce politického subsystému (zejména stát) a může se projevovat například politizací spotřebitelských preferencí či zaváděním ekologických principů do korporátních stanov [Teubner 2012: 116, 119].

proti svým vnitřním hrozbám ofenzivně, nicméně v mantinelech principů liberálnědemokratického společenského zřízení a platných zákonů“. Jde o takový demokratický stát, který má „odvahu být netolerantní,“ cituje Sekerák jednoho ze spoluvůrců Základního zákona Spolkové republiky Německo Carla Schmidta [s. 282],⁵ aby pak následně navázal analýzou užití nástrojů bránící se demokracie českými a slovenskými vysokými soudy a rozbořem článku Karla Loewensteina „Militant Democracy and Fundamental Rights“, klasického díla bránící se demokracie, pocházejícího rovněž z doby těsně před druhou světovou válkou.

Předpoklady demokracie a jejich krize: současná krize racionality

Husserlem definovaná předválečná krize racionality byla tedy v politické rovině vyřešena posunem od procedurální demokracie a formálního právního státu k hodnotově orientované demokracii a materiálnímu právnímu státu. V současnosti však v souvislosti s racionalitou vyvstává demokratickým systémům problém jiného druhu. Sociolog Henning Laux pracuje se dvěma aspekty pojmu racionality v demokratickém rozhodování. Substantivní aspekt spočívá v dosažení zamýšlených důsledků rozhodnutí. Jsou-li důsledky rozhodnutí v souladu s úmysly těch, kdo rozhodují, můžeme rozhodnutí považovat za racionální. Procedurální aspekt pak spočívá v důkladném posouzení možných scénářů vývoje a možných dopadů přijatého rozhodnutí. Čím více je redukována komplexita otázek, které při přijímání rozhodnutí vyvstávají, tím méně je možné rozhodnutí považovat za racionální, přičemž to je zpravidla případ rozhodnutí přijatých zrychleně. Taková rozhodnutí jsou v tomto ohledu spíše nahodilá než promyšlená [Laux 2011: 226].

Sekerák v úvodní kapitole zmiňuje výstižnou myšlenku Michala Kubáta. Podle něj by měl demokratický režim zaprvé „přežít, neměl by se zhroutit“ [s. 64]. Snahu o důslednější splnění tohoto požadavku jsme si ukázali na zavádění prvků bránící se demokracie. „To je ovšem značně minimalistický požadavek,“ dodává Kubát. „Demokratický režim by měl [...] být také funkční, a to především ve smyslu své účinnosti. [...] Za prvé je to účinnost ve smyslu akceschopnosti, tj. schopnosti jednat. Za druhé je to účinnost ve smyslu dosahování nějakých výsledků, nejlépe socioekonomických.“ [s. 64, citace Michala Kubáta]

Legitimizační kritéria současné demokracie tak můžeme najít trojí. Zaprvé kritérium demokratické v užším slova smyslu, kdy jde o to, „aby rozhodování

⁵ Carlo Schmid byl německý sociálnědemokratický politik, kterého je třeba si přes podobnost jmen neplést s výše probíraným právním teoretikem Carlem Schmittem. Přitom právě Carl Schmitt se vzhledem ke svým postojům z výmarských debat sám označil za autora, který přišel s nejlépeším vyjádřením konceptu bránící se demokracie, což neopomenul zmínit ani během norimberských výslechů spojeneckými vyšetřovateli [The “Fourth” (Second) Interrogation... 2007: 43].

lépe zohledňovalo účast těch, jejichž zájmy jsou daným rozhodnutím dotčeny, podle strohé zásady, že do rozhodování jsou zahrnuti ti, jejichž zájmy jsou skutečně v sázce“ [s. 61, citace Iana Shapira]. Za druhé kritérium liberální, kdy „demokratické vládnutí, díky svému inkluzivnímu charakteru, podporuje respekt k lidským právům“, což odpovídá ideji „soudržnosti“ soukromé a veřejné autonomie občanů, s níž přišel Jürgen Habermas [Taufar 2019: 136]. Zatřetí kritérium racionality ve smyslu správnosti výstupu rozhodování, které do debaty vnáší zejména epistemičtí demokraté. Silná verze epistemického argumentu zakládá legitimitu demokracie na tom, že „demokratický rozhodovací postup bude pravděpodobně lepším rozhodovacím postupem než jakýkoliv jiný, nedemokratický rozhodovací postup, jakým je například shromáždění odborníků nebo nějaký benevolentní diktátor“ [s. 231].

V současnosti se zdá, že krize zasahuje zejména poslední zmíněné kritérium, kritérium racionality, čehož si ostatně všímal již v sedmdesátých letech Habermas v souvislosti s racionálními limity tehdejších států „organizovaného kapitalismu“ a jejich substantivních zásahů do ekonomiky. Hovoří o „krizi na výstupu“, kdy administrativní systém není schopný vyřešit nutnost podřízení se rozporným imperativům vycházejícím z ekonomického systému: požadavku plánovat hospodářství a požadavku zachovat kapitalistické mechanismy. Tím, že stát přijímá nové úkoly ve snaze o řízení ekonomiky mimo pouhé formální nastavení právního rámce kapitalismu, navíc vyvolává nové potřeby legitimizace. Přičemž v situaci, kdy při plnění těchto úkolů dochází ke „krizi na výstupu“, dochází i ke krizi legitimacy [Habermas 2000: 64–65, 83].

V současnosti zase sociologové zabývající se společenským zrychlením dávají příčiny krize politické racionality do souvislosti s fenoménem desynchronizace společenských subsystémů. Již v souvislosti s odpoutáváním se práva od politiky v mimonárodním prostoru jsme uvedli, že zde jsou akcelerované společenské subsystémy jako ekonomický či technologický, které „předbíhají“ subsystém politický, pokud jde o tempo změn. Jak ovšem připomíná Hartmut Rosa, nebylo tomu tak vždy. Až do druhé poloviny 20. století neplatilo, že by zákonodárství bylo pomalejší než subsystémy, které se pokoušelo regulovat, spíše naopak. Tím že politika byla v klasické modernitě subsystémem rychlým, a tedy tahounem společenských změn, měla dostatek času zpracovat podněty, které přicházely ze subsystémů v té době pomalejších [Rosa 2018: 83]. S odkazem na výše probrané Lauxovy myšlenky z toho plyne, že absence nutnosti neustále okamžitě reagovat na dění v rychlejších subsystémech měla za následek snadnější dodržení onoho procedurálního aspektu racionality.

Ve 21. století to však již neplatí. Demokratická politika se z tahouna stává reaktivním „hasícím přístrojem“, role parlamentů je často redukována jen na *ex post* přitakání či nesouhlas s danou fakticitou, což zvyšuje frustraci u voličů [Rosa 2018: 83]. Vyčerpanost z politiky a voličská přelétavost nemají příčinu ani tak v konkrétních programech nabízených politickými stranami. Jde o obecný jev, kdy strany nemohou výslovně přiznat svou neschopnost přinášet politické vize,

neboť schopnost přicházet se správnými, racionálními řešeními je jedním z legitimačních prvků demokracie. Při bližším pohledu však zjistíme, konstatuje Rosa, že v politických programech již vidíme jen těžko něco jiného než snahu adaptovat se na zrychlenou fakticitu světa [Rosa 2013: 268–269]. Jen velmi obtížně totiž lze řídit a sjednocovat to, co je rychlejší.

Musí-li se politické rozhodování přizpůsobit tempu požadavků vycházejících z fakticity rychlejších společenských subsystémů, nezbyvá mu než zrychlit. Což je velmi obtížné vzhledem ke dvěma faktorům. Zaprvé roste společenská komplexita, řešení problémů vyžaduje mnohem větší odbornost než dříve. Z druhé došlo k delegitimizaci velkých socioekonomických teorií (sociálnědemokratické Keynesovy i neoliberální Hayekovy), což znemožňuje sáhnutí po předpřipravené, více méně ideologicky podložené strategii. A i mezi experty panují často zásadní neshody [Laux 2011: 229]. Pokud i přesto politické rozhodování zrychlí, ať už úpravou parlamentní procedury, nebo přesunem rozhodování na mimoparlamentní hybridní struktury jako třeba v Německu během finanční krize v roce 2008, bude to na úkor procedurálního aspektu racionality. Půjde tedy o rozhodnutí experimentální [Laux 2011: 235–237].

Otázkou tedy je, co s demokracií v situaci, kdy politika přestává být v časovém smyslu tahounem a centrálním sjednocujícím společenským subsystémem. Nabízí se pět variant. První varianta by spočívala v zachování současného stavu a rychlosti politického rozhodování, což by však zvyšovalo nároky především na politický marketing, kterým by strany přesvědčovaly občany, že právě politici jsou těmi, kdo mají situaci stále pod kontrolou a jejichž programy jsou schopné přinést společenskou změnu. Druhá, již často využívaná varianta spočívá v přesunu čím dál více rozhodovacích pravomocí z legislativy na flexibilnější a akceschopnější exekutivu. Třetí možností je přiznaná depolitizace, kdy by politici přenechali řešení řady problémů samoregulaci v rámci rychlejších společenských subsystémů. Jako čtvrtá varianta se nabízí autoritářské zatáhnutí za brzdu, kdy by na politické úrovni došlo k rozhodnutí o zásadní regulaci spočívající ve významném zpomalení rychlosti ekonomiky či technologického rozvoje. Konečně pátou možností by mohla být výrazná ideologizace politiky ve smyslu odmítnutí pouhé reaktivity, předběhnutí současného dění a nabídnutí nového, výrazně na budoucnost orientovaného „velkého vyprávění“.

Krise udržitelnosti a antropocénní skepse

Pokud jsme výše označili Sekerákovu knihu za vůči demokracii poměrně optimistickou vzhledem k období současného *interregna*, zopakujme, že tato poznámka nejde ani tak za autorem, ale za předmětem jeho zkoumání, tedy za většinou teoretiků a teoretiček demokracie pocházejících z prostředí politické vědy a teorie. Jak totiž ve své výborné diplomové práci uvádí Tomislav Potocký, v souvislosti se zmíněnou krizí racionality můžeme přijít se dvěma vysvětleními tlaků

na racionalizaci (liberální) demokracie. Zatímco politická věda tyto tlaky vysvětluje zejména na základě „vnitřních“ pnutí mezi „liberálním a demokratickým pilířem“, sociologizující přístupy zohledňují především „vnější“ procesy „pokračujícího štěpení a narůstající komplexity sociálního světa“ [Potocký 2020: 2]. Platí tak, že sociální teoretici a empiričtí sociologové byli vždy příhodnými spolupracovníky politologů a politických teoretiků, doplňujícími jejich zkoumání o pohled „zvnějšku“ politiky.

Tak bychom ani v rámci recenze Sekerákovy knihy neměli zapomenout na předmluvu od bývalé slovenské premiérky, ale zde především socioložky Ivety Radičové, která nabízí stručný pohled zvnějšku demokratické teorie a vyjmenovává základní problémy, s nimiž se Slovensko, Evropa a svět potýkají, ať už jde o problémy socioekonomické, demografické nebo klimatické. Velké otázky, které pokládá, znějí například: „Jsou hodnoty, které tvoří základ demokracie, adekvátní dnešním potřebám? Je politika schopná odpovídat na existující výzvy? Co je třeba ve veřejné politice udělat pro regulaci nových sociálních konfliktů a rozporů?“ [Radičová 2021: 11] I přes zvolání, že „defekt demokracie neznamena, že ji máme poslat do šrotu“ [Radičová 2021: 15], je zajímavé, že v předmluvě téměř nezaznívá požadavek po větší „demokratizaci“ ve smyslu posílení participativních či deliberativních metod. Kroky pro obnovu důvěry v demokratické instituce na Slovensku spočívají podle Radičové především v otevřeném a transparentním vládnutí a možnostech kontroly ze strany veřejnosti, boji proti korupci, obsazování postů v administrativě odborníky, nikoli podle stranického klíče, a oslabení oligarchie, zvláště té finanční. Nejzákladnější hodnotou je pak ochrana „lidské důstojnosti“ ve smyslu dodržování základních práv a materiálního zabezpečení [Radičová 2021: 17–18].

Pokud jde o lidskou důstojnost, tak ta může být podle kritických německých sociologů, jejichž dílo analyzoval Potocký, chráněna, i kdyby došlo ke změně jiných, doposud nedotknutelných základů demokracie. Tak například pro Helmuta Wilkeho je „garance lidské důstojnosti“ jediným „normativním imperativem demokracie, který ve vztahu k jednotlivci nelze [...] relativizovat“. Nemožnost relativizace však už podle Wilkeho, jenž se v klasickém demokratickém dilematu reprezentativnost versus akceschopnost staví na stranu akceschopnosti, neplatí třeba pro rovnici „jeden volič = jeden hlas“, což již Wilke nevidí jako „nadále udržitelné systémové pravidlo“ [Potocký 2020: 37].

Zásadní kritiku zejména participativní demokracie z ekologického pohledu vznáší Wilkeho krajan Ingolfur Blühdorn. Na rozdíl od sociálních hnutí sedmdesátých a osmdesátých let si již podle Blühdorna nemůžeme myslet, že větší participací zdola dojdeme ke kýžené společenské změně, kterou je podle něj naplnění „imperativu sociální a ekologické udržitelnosti“. Překážkou pro naplnění tohoto imperativu je zejména to, že emancipační trend posledních desetiletí klade důraz zejména na „tvorbu individuálních identit a subjektivit“, pro což se odpovědnostní závazky a principy jeví jako příliš omezující [Potocký 2020: 25, 14–16]. Blühdorna sice Sekerák v příslušné kapitole nezmiňuje, ale i on se řadí

mezi teoretiky postdemokracie, když formuluje svůj „postdemokratický paradox“. Ten vyplývá z toho, že výše zmíněný emancipační trend na jedné straně oslabuje představu klasického subjektu modernity schopného sledovat společné dobro a s ní tak i normativní základ moderní liberální demokracie, avšak na druhé straně v souladu s idejemi svobody, sebeurčení a seberealizace činí občany stále asertivnějšími v jejich požadavcích na participaci a reprezentaci [Blühdorn 2013: 27].

Za situace, kdy současné stále více diferencované a fragmentované subjekty konzumního kapitalismu jen těžko dokážou slevit ze svých životních standardů, se imperativy demokratizace a udržitelnosti dostávají do vzájemného napětí, jakkoli ještě v sedmdesátých letech řada ekologických aktivistů věřila, že příčinou ekologické krize je právě nedostatek demokratického sebeurčení a vyjádření autentických potřeb a identit občanů. Podle Blühordna vyplývá napětí mezi (liberální) demokracií a udržitelností z několika důvodů: z konfliktu ideálu svobodné lidské seberealizace s kategorickými ekologickými imperativy, z demokratického přesvědčení, že vše může být předmětem politické diskuse, a to včetně ekologických nutností a základních lidských potřeb, a konečně z přílišné orientace demokracie na přítomnost na úkor budoucích generací [Blühdorn 2013: 22–23].

Dodejme nicméně, že demokracie dnešní doby, v jejímž centru stojí konzumní subjekt, nemusí být neodpovědná jen vůči budoucnosti, ale také vůči přítomné realitě. To lze dokumentovat mimo jiné i na vulgarizaci konceptu negativní svobody, tedy svobody „od státu“, v podání řady odpůrců vládních opatření, jež mají bránit šíření pandemie covid-19. Skeptická otázka, která se nabízí, je ta, nakolik může být zodpovědný stát, který se demokraticky zodpovídá nezodpovědným občanům. Tato otázka, která vyvstává zejména v souvislosti s nelidskými hrozbami jako epidemie či změna klimatu, může otevírat diskusi nad posílením „expertních instancí odpovědnosti“.

Nakolik by však bylo posílení nedemokratických expertních institucí legitimní? Václav Bělohradský definuje „únos superlegality“ jako proces, kdy je superlegalita, tedy zlomová „linie mezi normou a principy, hranice mezi formálním a materiálním jádrem ústav“, odtržena od svého historického společenství a argumentující obce. Příkladem takového únosu jsou Bělohradskému postupy mezinárodního finančního systému a ratingových agentur, které svým diktátem „suspendovaly demokracii“ v zadluženém Řecku během hospodářské krize po roce 2008. Pokusy položit „otázku nepotlačitelného rozdílu legitimností a legalitou“ jsou pak ze strany těchto aktérů preventivně označovány jako populismus [Bělohradský 2021: 271–273]. Zmíněné omezení demokracie mezinárodním finančním systémem se dělo právě ve jménu „odpovědnosti“, v tomto případě rozpočtové.

Kritika finančních institucí a ochránců principu ekonomického růstu vychází z řad ekologických aktivistů, kteří proti ekonomickému růstu staví „absolutní právo lidí bránit podmínky svého přežití jako živých bytostí na planetě Země“ [Bělohradský 2021: 190]. Ti za nezodpovědné označují právě zástupce velkokapitálu a států, které jsou podle názoru ekologických aktivistů v jejich vleku.

I ekologičtí aktivisté ovšem přicházejí s vlastní soustavou principů udržitelnosti, které by neměly být prolomitelné běžnou legalitou a které vycházejí z expertních stanovisek přírodovědců, nikoli z lidu jako demokratického suveréna. Jaký je tedy rozdíl mezi světovými finančníky a ekologickými aktivisty? Nenabízejí obě skupiny jen odlišné verze „únosu superlegality“? Nebo je jedna z nich legitimnější než druhá, kdy ekologové tvrdí, jak jejich stanovisko shrnuje Bělohradský, že „právo pozemšťanů zabránit za každou cenu ekologickému kolapsu planety Země je nejradikálnější potřebou“, a proto „jednání motivované takovou potřebou nelze legitimně zakázat zákonem“ [Bělohradský 2021: 192]?

Srovnáme-li současnou krizi racionality demokracie se situací před druhou světovou válkou, respektive s jejím poválečným řešením, tak vidíme, že v obou případech se nakonec jako řešení volí posílení prvků materiálního právního státu oproti formální demokracii. Zatímco po druhé světové válce šlo v německé tradici liberální a bránící se demokracie o posílení ochrany základních lidských práv a omezení politického hlasu těch, kteří otevřeně vystupují proti demokratickému systému a ústavnosti, dnes jde o návrhy na zakotvení nových odpovědnostních principů do předpisů nejvyšší právní síly. Zmínit můžeme jak konstitucionalizaci principů udržitelného rozvoje nebo takzvané finanční ústavy, jež konstitucionalizují zase odpovědnost rozpočtovou. Fakticita současného světa, volající po důrazu na principy odpovědnosti a udržitelnosti, ať už jde o zadlužení či klimatickou změnu, staví společnost do situace, kdy je lid na svých suverénních rozhodovacích pravomocích omezen. Konflikt mezi požadavky suverenity a participace, které si lid klade – jak ukázal Blühdorn paradoxně tím více, čím více u občanů seberealizace přebíjí odpovědnost –, a požadavky „expertních instancí odpovědnosti“ bude zásadním konfliktem demokracie v blízké budoucnosti.

Závěr: krize reprezentace

Vraťme se k tomu, co Blühdorn označil za „přílišnou orientaci demokracie na přítomnost na úkor budoucích generací“. Vnášení „nedemokratických“ principů odpovědnosti a udržitelnosti do současné politiky je něčím, co posiluje orientaci demokracie na budoucnost. „Princip odpovědnosti“ jako koncept v soudobém myšlení popularizoval ve stejnojmenném díle z roku 1979 německý filosof Hans Jonas a dal mu formu následujícího imperativu: „Jednej tak, aby účinky tvého jednání byly slučitelné s trváním skutečně lidského života na Zemi.“ [Jonas 1997: 35] Podle Françoise Hartoga se jedná o zřetelný budoucnostní posun oproti klasickému kantovskému kategorickému imperativu⁶, který je podle něj více orientovaný na přítomnost [Hartog 2017: 198]. Takováto změna v časové orientaci demokracie s sebou přináší i změnu v reprezentaci, kdy s sebou princip odpo-

⁶ „Jednej tak, abys také mohl chtít, aby maxima tvé vůle platila jako obecný zákon.“ [Jonas 1997: 34]

vědnosti nese rozšíření reprezentace z přítomné množiny voličů i na „budoucí generace“ či „planetu“.

Sekerák krizi reprezentace popisuje tak, že „reprezentovaný subjekt se již necítí být adekvátně reprezentován svými dosavadními politickými zástupci“. Panství politických reprezentantů „skončilo v době, kdy přestali mít odpovídající kontakt se sociální realitou“. Reprezentovaný subjekt proto začíná hledat „takové formy a způsoby artikulace jeho vlastních zájmů, které budou lépe odrážet jeho aktuální realitu“, přičemž tyto formy a způsoby často nalézá u populistických uskupení [s. 124]. V situaci, kdy v politice posiluje budoucnostní prvek spjatý s principem odpovědnosti, rozšiřující okruh reprezentovaných mimo ty aktuálně přítomné, se riziko takto Sekerákem definované krize reprezentace zvyšuje. Populistická hnutí tak tímto pohledem můžeme definovat jako hnutí kladoucí důraz na reprezentaci aktuálně přítomného lidu.

Napětí mezi přítomnostním principem demokracie a budoucnostním principem odpovědnosti tak bude další rozhodující problematikou v budoucnosti demokracie. A právě toto napětí posiluje i generační konflikt, jenž je v současnosti patrný zvláště v ekologických otázkách. V otázce reprezentace zde jde o napětí mezi volebními a nevolebními typy reprezentace. Politická teorie chápe jako nevolební typy reprezentace ty, v nichž reprezentant nedostává mandát od voličů. Typicky jde o mimostátní záležitosti, kdy se jako reprezentanti těch, kteří nemají politický hlas, chápou například neziskové organizace či aktivisté. Uvádí se příklad, kdy se třeba slavný zpěvák Bono Vox považuje za reprezentanta africké chudiny, za jejíž zájmy lobbuje ve veřejném prostoru [Mottlová 2017: 118]. Pavel Dufek podobné příklady považuje za radikálně otevírající pole politické reprezentace. Nyní může „vznášet nárok na reprezentaci toho či onoho subjektu [...] v principu kdokoliv a záleží pouze na tom, zdali je daná snaha přijata relevantním publikem“ [Dufek 2019: 168]. Tak se setkáváme třeba i s návrhy Johna Dryzeka a Simona Niemeyera na „reprezentaci diskurzů“ ve specifické parlamentní komoře [Dufek 2019: 163] nebo s filosofickou ideou Bruna Latoura o takzvaném „parlamentu věcí“, pramenící z jeho kritiky moderního oddělení přírody reprezentované vědou a společností reprezentované politikou [Latour 1993: 143–144].

Antropocén je paradoxní doba v tom, že člověk sice „svou činností dalekosáhle mění ekosystémy planety Země“ [Bělohradský 2021: 311], nicméně tyto změny vytvářejí tak silnou fakticitu, která na druhé straně omezuje možnosti demokratického rozhodování. Sekerák v závěru knihy cituje Edvarda Beneše: „Ideální demokracie není a nikdy nebylo. Demokracie je režim, který je stále ve vývoji a v pohybu, který se stále přizpůsobuje novým poměrům, přeměňuje a zdokonaluje.“ [s. 370] Bude však zajímavé sledovat, zda toto poválečné Benešovo konstatování, či dokonce válečné provolání Franklina Delano Roosevelta o tom, že „demokracie neumírá“, jež je mottem Sekerákovy knihy, obstojí před Bělohradského otázkou, zda demokracie přežije „apokalyptický tón antropocénu“. Ten totiž vnáší do demokracie apokalyptickou instanci „práva přežít na planetě Zemi“, čímž kolabuje duch marginality. Duch marginality jakožto fakt,

že volební vítězství jedněch „nepřinese totální porážku druhých, jen omezené změny“, je oslabován například tím, že pro ekologické aktivisty by „pokračování fosilní ekonomiky [...] bylo ne marginální, ale totální porážkou pozemského lidstva“ [Bělohradský 2021: 19].

Z pohledu probíraného tématu najdeme v Sekerákově knize podrobnou diskusi ke zmiňovaným napětím mezi demokratickými a nedemokratickými prvky v politickém systému nikoli v závěrečné části o „výzvách pro demokracii“, ale v kapitole o „teorii epistemické demokracie a veřejné volbě“. Zde tu možná nejzásadnější výzvu autor vystihuje citací Davida Estlunda:

Morální výzvou pro jakoukoli epistemickou koncepci politické autority je umožnit pravdě, aby se stala vodítkem, aniž by nelegitimně upřednostňovala názory jakýchkoli domnělých odborníků. [...] Epistemický proceduralismus musí být postaven na tom, že na rozdíl od jakékoli údajné elity odborníků může být řádný demokratický proces jako celek odsouhlasen ze všech kvalifikovaných úhlů pohledu tak, aby měl epistemickou hodnotu s ohledem na politické otázky. [s. 235]

Kritiku epistemické teorie pak Sekerák ilustruje na pojetí Nadii Urbinatiové, podle níž je epistemická teorie „radikálním pokusem depolitizovat demokracii tím, že ji promění na součást procesu hledání pravdy“ [s. 236].

Sekerákova kniha svou komplexností přehledu teorií demokracie otevírá čtenáři při čtení řadu otázek. Jak jsme ukázali na předešlých stranách, k přemýšlení provokuje i tím, co v ní chybí, jakkoli těch prázdných míst není mnoho, přičemž máme na mysli zejména vzhledem k budoucnosti demokracie skeptičtější sociologické pohledy. To činí knihu „optimistickou“, což potvrzuje i fakt, že v kapitole „Výzvy pro demokracii“ se Sekerák věnuje oblastem, které naše chápání pojmu demokracie ještě dále rozšiřují [s. 341], tedy modelům demokracie ekonomické, asociativní a „obhajující“, monitorované a kosmopolitní. Jak ale jde vidět i na výše zmíněné „diskusi“ mezi Estlundem a Urbinatiovou, jedna otázka zůstává v demokracii základní, a to ta, jestli je demokracie instrumentem, například při „hledání pravdy“ či ochraně právního státu, nebo hodnotou sama o sobě, kdy nám sama politická participace přináší specifický druh potěšení a rezonance se světem, kterého se nám nedostane jinde – chcete-li, ono arendtovské „veřejné štěstí“ [Arendt 2011: 118–120]. Jistým zprostředkovatelem tohoto potěšení je i teorie demokracie, po jejímž poli je Sekerákova kniha odborně velmi zdařilým a čtenářsky poutavým průvodcem.

Jan Géryk
Právnická fakulta, Univerzita Karlova, Praha
<https://doi.org/10.13060/csr.2022.018>

Literatura

- Arendt, H. 2011. *O revoluci*. Praha: OIKOYMENH.
- Bělohradský, V. 2011. „Korupce jako filosofický problém.“ *Salon Práva*, 12. 5. 2011 [cit. 18. 11. 2021]. Dostupné na: <https://www.novinky.cz/kultura/salon/clanek/vaclav-belohradsky-korupce-jako-filosoficky-problem-37335>.
- Bělohradský, V. 2021. *Čas pléthokracie: Když části jsou větší než celky a světový duch spadl z koně*. Praha: 65. pole.
- Blühdorn, I. 2013. „The Governance of Unsustainability: Ecology and Democracy after the Post-Democratic Turn.“ *Environmental Politics* 22 (1): 16–36, <https://doi.org/10.1080/09644016.2013.755005>.
- Dufek, P. 2019. „Politická reprezentace a budoucnost reprezentativní demokracie.“ Pp. 149–171 in P. Dufek, J. Baroš, S. Bláhová, T. Křepelová, P. Taufar. *Liberální demokracie v době krize: Perspektiva politické filosofie*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Dufek, P., J. Baroš, S. Bláhová, T. Křepelová, P. Taufar. 2019. *Liberální demokracie v době krize: Perspektiva politické filosofie*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Feinberg, J. G., J. Ort, M. Hauser. 2021. „Úvod: Nové podoby sjednocování.“ Pp. 11–27 in J. G. Feinberg, J. Ort, M. Hauser *Politika jednoty ve světě proměn*. Praha: Filosofia.
- Habermas, J. 2000. *Problémy legitimacy v pozdním kapitalismu*. Praha: Filosofia.
- Hartog, F. 2015. *Regimes of Historicity: Presentism and Experiences of Time*. New York: Columbia University Press, <https://doi.org/10.7312/columbia/9780231163767.001.0001>.
- Husserl, E. 1996. *Krise evropských věd a transcendentální fenomenologie*. Praha: Academia.
- Jonas, H. 1997. *Princip odpovědnosti*. Praha: OIKOYMENH.
- Korpáš, E. 2014. „K ideologickej neutralite konštitučnej demokracie.“ *Právnik* [online] 153 (6): 464–482. Dostupné z: https://www.ilaw.cas.cz/upload/web/files/pravnik/issues/2014/6/3.Korpas_6_2014.pdf.
- Latour, B. 1993. *We Have Never Been Modern*. Cambridge: Harvard University Press.
- Laux, H. 2011. „The Time of Politics: Pathological Effects of Social Differentiation.“ *Time and Society* 20 (2): 224–240, <https://doi.org/10.1177/0961463X11402439>.
- Luhmann, N. 2021. *Právo společnosti*. Praha: Academia.
- Mottlová, M. 2017. „Representative Turn: New Way of Thinking about the Relationship between Representation and Democracy.“ *Filosofický časopis* 65 (Special Issue 1): 113–121.
- Moyn, S. 2018. *Not Enough: Human Rights in an Unequal World*. Cambridge: The Belknap Press of Harvard University Press, <https://doi.org/10.4159/9780674984806>.
- Nagel, E. 1934. „The Eighth International Congress of Philosophy.“ *The Journal of Philosophy* 31 (22): 589–601, <https://doi.org/10.5840/jphil1934312238>.
- Ondřejek, P. 2020. *Koncepce práva jako systému*. Praha: Wolters Kluwer.
- Potocký, T. 2020. „Odkouzlená“ demokracie na křižovatkách pozdní moderny (dvě německé koncepce). Diplomová práce. Praha: Univerzita Karlova, Právnická fakulta.
- Příbáň, J. 2001. *Disidenti práva: O revolucích roku 1989, fikcích legality a soudobé verzi společenské smlouvy*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Radičová, I. 2021. „Předmluva Ivety Radičové: Demokracie – permanentní výzva.“ Pp. 7–18 in M. Sekerák. *Modely a teorie demokracie*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- Rosa, H. 2013. *Social Acceleration: A New Theory of Modernity*. New York: Columbia University Press, <https://doi.org/10.7312/rosa14834>.
- Rosa, H. 2018. „Airports Built on Shifting Grounds? Social Acceleration and the Temporal Dimension of Law.“ Pp. 73–87 in L. Corrias, L. Francot. *Temporal Boundaries of Law and Politics*. London: Routledge, <https://doi.org/10.4324/9781351103480-5>.

- Sekerák, M. 2015. „Milan Znoj, Jan Bíba, Jana Vargovčíková: Demokracie v postliberální konstelaci.“ *Středoevropské politické studie* 17 (1): 120–125, <https://doi.org/10.5817/CEPSR.2015.1.120>.
- Sekerák, M. 2019. „Book Review: Liberal Democracy in Times of Crisis: Political Philosophy Perspective.“ *Politické vedy* 22 (4): 250–253, <https://doi.org/10.24040/politicevedy.2019.22.4.250-253>.
- Sekerák, M. 2021. *Modely a teorie demokracie*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- Scheuerman, W. E. 2004. *Liberal Democracy and Social Acceleration of Time*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press, <https://doi.org/10.1353/book.77226>.
- Schmitt, C. 2004. *Legality and Legitimacy*. Durham: Duke University Press, <http://dx.doi.org/10.1515/9780822385769>.
- Taufar, P. 2019. „Demokracie a lidská práva: konceptuální matrice.“ Pp. 133–149 in P. Dufek, J. Baroš, S. Bláhová, T. Křepelová, P. Taufar. *Liberální demokracie v době krize: Perspektiva politické filosofie*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Teubner, G. 2004. „Global Private Regimes: Neo-Spontaneous Law and Dual Constitution of Autonomous Sectors?“ Pp. 71–88 in K.-H. Ladeur (ed.). *Public Governance in the Age of Globalization*. London: Routledge, <https://doi.org/10.4324/9781315245676-4>.
- Teubner, G. 2012. *Constitutional Fragments: Societal Constitutionalism and Globalization*. Oxford: Oxford University Press, <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199644674.001.0001>.
- „The ‘Fourth’ (Second) Interrogation of Carl Schmitt at Nuremberg.“ 2007. *Telos* 139: 35–43.
- Znoj, M., J. Bíba, J. Vargovčíková. 2014. *Demokracie v postliberální konstelaci*. Praha: Karolinum.